SJIF Impact Factor : 8.33

ISSN 2230-7745

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

वर्ष-४० / अंक-२८ / एप्रिल, २०२३

३२ वें राष्ट्रीय अधिवेशन विशेषांक

संपादक

डॉ. राहुल भगत

कार्यकारी संपादक

डॉ. अर्जुन जाधव

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका या वार्षिक नियतकालिकाचे स्वामित्व व इतर बाबी विषयीचे नि
(नियतकालिकांच्या नोंदणी संबंधी नियम ८ प्रमाणे)

: प्रकाशन स्थळ :

मराठी समाजशास्त्र परिषद, ३२ वे राष्ट्रीय अधिवेशन, दत्ताजीराव कदम कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महावि
इचलकरंजी, जि.कोल्हापूर.

नियतकाल : वार्षिक (ISSN 2230-7745)

प्रकाशन : दि.५ एप्रिल, २०२३.

मुद्रकाचे नाव : **डॉ.अर्जुन जाधव,** कार्यकारी संपादक

राष्ट्रीयत्व : भारतीय

पत्ता : समाजशास्त्र विभाग, दत्ताजीराव कदम कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, इचलकरंजी, जि.कोल्ह

मुद्रण स्थळ : इचलकरंजी

प्रकाशकाचे नाव : डॉ.राहुल जनार्धन भगत, संपादक.

राष्ट्रीयत्व : भारतीय

पत्ता : द्वारा – समाजशास्त्र विभाग, सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर, जि.भंडारा–४४१९१२.

संपादकाचे नाव : **डॉ.राहुल जनार्धन भगत, संपादक.**

राष्ट्रीयत्व : भारतीय

पत्ता : वरीलप्रमाणे.

मालकाचे नाव : **मराठी समाजशास्त्र परिषद.**

पत्ता : वरीलप्रमाणे.

मी डॉ.राहुल जनार्धन भगत असे जाहीर करतो की, वर दिलेला तपशील माझ्या माहितीप्रमाणे व समजुतीप्र
खरा आहे.

डॉ.राहुल जनार्धन भग
प्रकाश

 ISSN 2230-7745 (SJIF ImpactFactor-7.88)

अ.क्र.	लेखाचे शीर्षक	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२२.	भारतातील नैसर्गिक संसाधने, पर्यावरण संवर्धन चळवळ आणि महिलांची भूमिका : समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन	डॉ.संपत काळे	११६-१२[illegible]
२३.	विद्रोही सांस्कृतिक चळवळीचे समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून विश्लेषण	प्रा.किरण सुरवसे	१२१-१२[illegible]
२४.	पर्यावरण संवर्धनात आणि ग्रामीण आत्मनिर्भरतेत पाणी फौंडेशन - वॉटर कप स्पर्धेचे योगदान	डॉ.सुधीर आश्रुबा येवले	१२६-१२[illegible]
२५.	ए.व्ही.एच.केमिकल्स कंपनीच्या कोलटार डिस्टिलेशन प्रकल्पाच्या विरोधातील चंदगड तालुक्यातील जनआंदोलन.	प्रा.सदाशिव नाना पाटील	१३०-१३[illegible]
२६.	स्वातंत्र्यापूर्वी आणि नंतर भारतातील आदिवासी चळवळ	साहेब विरभद्रराव पडलवार	१३४-१३[illegible]
२७.	पर्यावरण आणि मानवस्वास्थ	प्रा.डॉ.राजकुमार भगत	१४०-१४[illegible]
२८.	चिपको आंदोलन एक पर्यावरणविषयक चळवळ	डॉ.ज्योती पोटे	१४३-१५०
२९.	वनसंवर्धन आणि शासनाची भूमिका	डॉ.आनंद आंबेकर	१५१-१५[illegible]
३०.	आनंदवनातील शाश्वत विकास प्रक्रियेत कुष्ठमुक्तांचे योगदान : समाजशास्त्रीय विश्लेषण	डॉ.श्रीनिवास न. पिलगुलवार डॉ.प्रविण दि. मुधोळकर	१५७-१६[illegible]
३१.	भटक्या जमातींची अलगीकरणाची प्रक्रिया	डॉ.मधुकर जी. धुतुरे	१६४-१६[illegible]
३२.	वीटभट्टी कामगार : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ.विनोदकुमार धों.कुंभार	१६९-१७[illegible]
३३.	जयंत दारिद्र्य निर्मुलन अभियान या स्वयंसेवी संस्थाने ग्रामीण आरोग्याच्या समस्या संबंधित केलेल्या कार्याचा अभ्यास	प्रा.स्मिता अशोक पाटील डॉ.रामचंद्र भिसे	१७२-१७[illegible]
३४.	जागतिकीकरण आणि सामाजिक परिवर्तन	डॉ.सुषमा अर्जुन जाधव	१७८-१८[illegible]
३५.	नोकरदार स्त्रिया : कार्य-कुटुंब संघर्ष आणि ताणतणाव	डॉ.चैत्रा विक्रम राजाज्ञा	१८३-१८[illegible]
३६.	जेंडर-डेंजर बॉक्स - एक समाजशास्त्र विश्लेषण	प्रा.डॉ.अक्षता अमितकुमार गावडे	१८७-१९[illegible]
३७.	ग्रामीण शेतकरी महिला कामगार समस्या आणि परिस्थिती अभ्यास	मयुरेश तानाजी पाटील	१९४-१९[illegible]
३८.	लिंग समानता आणि भारतीय समाजातील स्त्रियांची स्थिती	डॉ.बळीराम पवार	१९८-२००
३९.	हळद कारखान्यातील महिला कामगारांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास विशेष संदर्भ - सांगली शहर	डॉ.रूपाली विश्वनाथ सांभारे	२०१-२०४
४०.	पर्यावरण ऱ्हासाचा समाजावरील परिणाम	प्रा.डॉ.दीपक कृष्णराव पवार	२०५-२०९
४१.	महिला धोरण व महिलांचे सबलीकरण - एक वास्तव	प्रा.डॉ.दिलीप आर. चव्हाण	२१०-२१[illegible]
४२.	लिंगभाव आणि समाज : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ.सुप्रिया आनंदराव देसाई	२१४-२१[illegible]
४३.	तृतीयपंथी समुदायासोबत होणारे भेदभाव आणि उपाययोजनांचा अभ्यास	अरविंद अनिल घोडके	२१७-२२[illegible]
४४.	लिंग असमानता	प्रा.डॉ.पांडुरंग किसनराव मगर	२२३-२२[illegible]

महिला धोरण व महिलांचे सबलीकरण – एक वास्तव

*प्रा. डॉ. दिलीप आर. चव्हाण

महिला सबलीकरणाची प्रक्रिया ही 20 व्या शतकात गतिमान बनली असली तरी या प्रक्रियेची सुरुवात काही शतकांपूर्वी झालेली आहे अमेरिकन स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा आणि फ्रेंच व्यक्ती स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा यामध्ये महिला सबलीकरण प्रक्रियेचे पहिले प्रतिबिंब पडल्याचे दिसून येते.

भारतामध्ये 19व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि 20 व्या शतकाच्या प्रारंभी राजा राम मोहन रॉय, महात्मा ज्योतिबा फुले, ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, न्यायमूर्ती रानडे, इत्यादी समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या गुलामगिरी विरुद्ध आवाज उठवून महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने सर्वच क्षेत्रात समान अधिकाराची मागणी केली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर सबलीकरणाची संकल्पना सर्वप्रथम अमेरिकेतील कृष्णवर्णीय जहाल गटांनी 1960 मध्ये मांडली. प्रामुख्याने 1960च्या दशका मध्ये महिला सबलीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झाली. महिला सबलीकरणाची जाणीव वैश्विक बनविण्यात संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे योगदान महत्त्वाचे आहे.

भारतामध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळात महिला सबलीकरणाचे प्रयत्न होत आहेत भारतात 1975 पासून व सहाव्या पंचवार्षिक योजने पासून या विषयाकडे गांभीर्याने पाहिले जाऊ लागले. आणि त्या दिशेने सरकारद्वारे सर्व स्तरांवर समतोल साधण्याचा प्रयत्न सुरू झाले. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कल्याणकारी होता, हळूहळू त्याची जागा विकसनशील दृष्टिकोनाने घेतली आहे असे असले तरी आपला देश 21 व्या शतकाच्या भौतिक आणि वैज्ञानिक प्रगतीच्या शिखरावर पोहोचला असला तरी पाहिजे त्या प्रमाणात स्त्री पुरुष समानतेच्या प्रश्न अद्यापही सोडवता आलेला नाही. स्त्री-पुरुष समानता निर्माण करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनात्मक तरतुदी केलेल्या आहेत त्यानंतर अनेक कायदे देखील स्त्रियांच्या यांच्या सबलीकरणाच्या दृष्टीने करण्यात आलेले आहेत. तसेच विविध पंचवार्षिक योजना व 1992 पासून राव सरकारने राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना केली. तसेच महाराष्ट्र सरकारने आजपर्यंत तीन महिला धोरण राबविलेले आहेत तसेच चौथे धोरण लवकरच जाहीर होणार आहे. असे प्रयत्न होऊनही भारतात आजही महिला सबलीकरण व सक्षमीकरण का होऊ शकले नाही हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

अभ्यास विषयाचे महत्व

महिला सबलीकरणासाठी राष्ट्रीय व राज्य महिला सबलीकरण धोरण राबविण्यात आले. महिलांची प्रगती घडवून आणणे या हेतूने सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व राजकीयदृष्ट्या महिलांचा विकास व्हावा त्या सबळ शक्तिशाली व स्वावलंबी व्हाव्यात या दृष्टिकोनातून महिलांविषयक धोरण निश्चित करण्यात आले. त्यांना सर्वच क्षेत्रात समान संधी व समान वागणूक मिळायला हवी, असे असले तरी हे उद्देश साध्य होतांना दिसून येत नाही म्हणून त्या दृष्टीने संशोधनाचे महत्त्व आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. महिला सबलीकरणाचा अर्थ समजून घेणे.
2. महिलांच्या कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय स्थितीचा अभ्यास करणे.
3. महिला सबलीकरणासाठी शासनाने निश्चित केलेल्या धोरणांची माहिती घेणे.

शोधनिबंधाची गृहितके

1. महिलांना स्वतःच्या अधिकाराची जाणीव निर्माण झाली.
2. महिलांचे पूर्वीच्या तुलनेत सबलीकरण होत आहे.
3. महिलांची कौटुंबिक, सामाजिक व राजकीय स्थिती सुधारत आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत विषयावरील शोधनिबंध लिहिण्यासाठी द्वितीय स्रोतांचा (Secondary Sources) चा आधार घेण्यात आलेला आहे. त्यासाठी मासिके, वर्तमानपत्रातील लेख, संदर्भ ग्रंथ यांचा आधार घेतला आहे व वर्णनात्मक, ऐतिहासिक, तुलनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

सबलीकरणाचा अर्थ

महिलांचे सबलीकरण ही संकल्पना महिलांच्या विकासाच्या संदर्भात रूढ झाली असून अबला महिलांना सबला करणे आणि त्यांना समान हक्क व संधी देणे हेच यामागील प्रमुख तत्व आहे. स्वतः वंचित व संधी वंचित महिलांना कोणत्याही भेदभावाशिवाय प्रगती करण्याची संधी देणे म्हणजेच महिलांचे सबलीकरण होय. भारत सरकारने 2001 हे वर्ष महिला सबलीकरण वर्ष घोषित करून महिलांना जीवनातील बदलाला मोठी चालना दिली आहे. अलीकडच्या काळात सर्वच क्षेत्रात महिला सबलीकरणाचे धोरण राबवले जात असून त्यामुळे विविध क्षेत्रात महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे.

सारांश महिला स्त्री सबलीकरण म्हणजे स्त्रियांचा सत्ता विभागणीत समान वाटा निर्णय प्रक्रियेत योग्य स्थान आणि सामाजिक आर्थिक तसेच राजकीय जीवनात त्यावाबतची समानता प्राप्त करणे होय. महिलांच्या सबलीकरणासाठी स्वातंत्र्यपूर्व, स्वातंत्र्य नंतर झालेले कायदे, घटनात्मक अधिकार आणि विविध महिला धोरणे यांचा थोडक्यात आढावा पुढीलप्रमाणे.

भारत सरकारने स्त्री उद्धारासाठी केलेले कायदे

- बालहत्या प्रतिबंध पहिला कायदा 1802
- सतीबंदी कायदा 1819
- विधवा पुनर्विवाह चा कायदा 1856
- नोंदणी विवाह कायदा 1872 आणि 1954
- बालविवाह प्रतिबंधक कायदा 1878 आणि 2006
- देवदासी प्रतिबंधक कायदा 1891
- संमती वयाचा कायदा 1891
- आंतरजातीय विवाह बाबतचे पटेल बिल 1921
- बालविवाहाचा शारदा कायदा 1929
- हिंदू विवाह कायदा 1955
- घटस्फोटाचा कायदा 1955
- पोटगी कायदा 1956
- हुंडा प्रतिबंधक कायदा 1961, 1984, 1986
- मुलींचा अनैतिक व्यापार विरोधी कायदा 1956
- दत्तक घेण्याचा कायदा 1956
- वेश्या व्यवसाय प्रतिबंधक कायदा 1956
- गर्भपात कायदा 1972
- गर्भजल परीक्षण विरोधी कायदा 1994 व 2003
- स्त्रियांचे वीभत्स प्रदर्शन विरोधी कायदा 1982
- कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळाविरोधी कायदा 1994
- कौटुंबिक हिंसाचार विरोधी कायदा 2005
- हिंदू वारसा दुरुस्ती कायदा 2005

वरील कायदे महिलांवर होणारे अन्याय अत्याचार थांबण्यासाठी व स्त्री पुरुष समानता निर्माण करण्यासाठी करण्यात आलेले आहेत, परंतु वास्तवात मात्र या कायद्याची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होत नसल्याचे दिसून येते.

भारतीय संविधानातील तरतुदी -

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राज्यघटनेनुसार कायद्यासमोर स्त्री-पुरुषांना समानता देण्यात आली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विकासाची समान संधी मिळावी यासाठी भारतीय संविधानात काही तरतुदी करण्यात आल्या आहेत त्या पुढील प्रमाणे.

- कलम 14 कायद्यासमोर सर्व व्यक्ती समान असतील त्यात स्त्री पुरुष असावेत केला जाणार नाही.
- कलम 15 यात लिंगाच्या आधारावर भेद केला जाणार नाही.
- कलम 16 यात लिंगाच्या आधारावर भेद केला जाणार नाही.
- कलम 19 भारतीय नागरिकांना विकासासाठी दिलेल्या सप्त स्वातंत्र्यात स्त्री पुरुष असा भेदभाव केला जाणार नाही.
- कलम 23 स्त्रियांची विविध कारणासाठी पिळवणूक करता येणार नाही (क्रयविक्रीय देवदासी प्रथा इत्यादी)
- कलम 39 बी स्त्री पुरुष यांना समान कामासाठी समान वेतनाची तरतूद करण्यात आलेली आहे.
- कलम 42 महिलांना प्रसुतीकालीन रजेची तरतूद करण्यात आली आहे.
- कलम 52A स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यासाठी आणि प्रत्येक भारतीयांनी तिची प्रतिष्ठा जपली पाहिजे.
- कलम 243B नुसार पंचायत राज किंवा शहरी स्थानिक संस्थांमध्ये कलम 73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीनुसार महिलांसाठी 33 टक्के आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली 110 व्या घटनादुरुस्तीने 14 एप्रिल 2011 मध्ये यात वाढ करून 50 टक्के पर्यंत महिला आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली.

असे असले तरी सर्वच स्त्रियांच्या बाबतीत याचा फार फायदा झाला असे म्हणता येणार येत नाही स्त्रियांना 50% राजकीय आरक्षण देऊनही त्यांचा मनावर तसा राजकीय सहभाग वाढला नाही निर्णय प्रक्रियेत त्यांना अजूनही डावलले जाते, आरक्षण कालावधी पुरतीच स्त्री राजकारणात असते आरक्षण संपले किती राजकारणाचा परिघावाहेर जाते.

महाराष्ट्रातील महिला सबलीकरण

महाराष्ट्र राज्य हे देशातील पुरोगामी राज्य म्हणून ओळखले जाते. देशात पहिल्यांदा महिला धोरण तयार करणारे राज्य महाराष्ट्र होते 1994 मध्ये पहिल्या महिला धोरणाची घोषणा करण्यात आली होती, त्यानंतर 2001 मध्ये दुसरे महिला धोरण जाहीर झाले आणि 2014 मध्ये तिसरे महिला धोरण आखण्यात आले व आता 2023 मध्ये चौथ्या धोरणाची प्रतीक्षा आहे. राज्यातील या तिन्ही धोरणांनी महिलांना काय दिले हे तपासले तर मुलींना वडिलांच्या मालमत्तेत कायदेशीर अधिकार दिला घटस्फोट आणि पोटगीच्या कायद्यात काही महत्त्वाच्या सुधारणा केल्या गेल्या महिलेला पतीच्या समान वाटा स्त्रियांना नोकरी 30%आरक्षण मिळाले स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना 50% आरक्षण मिळाले.

कायदेशीर मदतीसाठी राज्य महिला आयोग स्थापन झाला स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या स्व उत्पन्नातील 10% निधी महिला व बालकल्याणासाठी राखून ठेवण्यात आला त्यामुळे काही प्रमाणात महिलांच्या स्थिती सुधारणा झाल्याचे दिसून येते.

आता महाराष्ट्राची चौथे महिला धोरण येऊ घातले आहे मागील वर्षी या धोरणाचे प्रारूप जाहीर करण्यात आले या धोरणात एलजीबीटीक्यू (तृतीयपंथी समलैंगिक आदी) आणि वेश्या व्यवसायातील महिला यांच्या कल्याणाचा विचार करण्यात आला आहे. याशिवाय -

1. महिलांना वारसा हक्क मिळतो की नाही यावर सरकारची नजर.
2. महिलांच्या नावावर घर केल्यास मुद्रांक शुल्कात सवलत.
3. महिलांना जमीन भाडेतत्वावर देण्यासाठी प्राधान्य दिले जाईल.
4. महापालिका नगरपालिका स्थायी समितीमध्ये महिलांना आरक्षण.
5. महिलांसाठी स्वतंत्र सुरक्षित असे रात्र निवारे उभारणार.

6. प्लॉट घरांच्या खरेदी-वेळी महिलांना सामायिक मालकीचा हक्क देणार.
7. सार्वजनिक वाहन तळांवर महिलांसाठी शौचालय, रॅम, रेलिंग, चेंजिंग रूम, सॅनिटरी पॅड वेंडिंग मशीन, आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा तसेच मदतीसाठी असलेले पॅनिक बटन सेवा ते दाबताच मदत यंत्रणा धावून येईल.
8. ऑटो, टॅक्सी, अवजड वाहनांसाठी चे परवाने देताना महिलांना प्राधान्य.

अशा अनेक महत्त्वपूर्ण तरतुदी या धोरणात ठेवण्यात आल्या आहेत. असे असले तरी घरकाम करणाऱ्या महिला शेतकरी, विधवा महिला, कोविडमुळे व गिंग अर्थव्यवस्थेचा परिणाम असंघटित क्षेत्रातील महिलांवर होताना दिसून येतो. ऑनर किलिंगच्या घटना वाढताना दिसून येत आहे यावर देखील चौथ्या धोरणाचा धोरणात समावेश करायला हवा.

आतापर्यंतच्या विविध कायद्यांचा व योजनांचा आणि धोरणांचा अभ्यास करता प्रत्यक्षात स्त्रियांच्या जीवनात अशी समानता मिळत नाही हेच दिसून येते. पुरुष वर्गाच्या वर्चस्व वादामुळे महिलांना आजही प्रचंड दडपणाखाली जगावे लागते. शोषण विरहित समाज पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या अंतशिवाय येऊ शकत नाही त्यासाठी सर्व स्तरावरून प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. समानतेचे ध्येय साध्य होण्यासाठी स्त्रियांची मानसिकता बदलणे आवश्यक आहे राज्यघटनेने व कायद्याने स्त्रीला अनेक अधिकार दिलेले आहेत जाणीव त्यांना होणे आवश्यक आहे आणि तेच घटक सबलीकरण प्रक्रियेला प्रभावी करीत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ:

1. आधुनिक भारतातील स्त्रीजीवन HIS- 282 य. च. म. मुक्त विद्यापीठ नाशिक
2. महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण- डॉ. दीपक पवार साईनाथ प्रकाशन नागपूर
3. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांचा सहभाग व सामाजिक परिवर्तन- डॉ. प्रमिला जाधव पानसंबळ, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
4. आधुनिक राजकीय विचार प्रमाणे प्रणाली -डॉ. शुभांगी राठी, अथर्व पब्लिकेशन जळगाव
5. विचार मंथन महाराष्ट्रातील स्थित्यंतरे- डॉ. प्रमोद पवार, अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव
6. आधुनिक भारतातील महिला सबलीकरण- प्रा. ए वी महाजन.
7. दिव्य मराठी, मधुरिमा, प्रा निलीमा देशमुख - महिला धोरण काय मिळाले आणि काय हवे? दि. 21 फेब्रुवारी 2023.
8. सबलीकरणाला प्रभावित करणारे घटक- दिव्य मराठी 21.2.2023.
9. लोकमत दिनांक- ६ मार्च 2023.

*समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, ज. जि. म. वि. प्र. सह समाजाचे कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, जळगाव

***